

Cuvânt înainte

Problematica răspunderii juridice a reprezentat un proiect de cercetare al Școlii Doctorale a Universității “Nicolae Titulescu” din București. În anul 2010 s-a finalizat (prin susținerea publică și apoi publicare) o primă parte a proiectului- “Răspunderea juridică. Privire specială asupra relației dintre răspunderea civilă delictuală și răspunderea penală”. În monografia pe care o prezentăm proiectul se întregește, fiind propuse analizei aspectele relevante ale răspunderii în dreptul administrativ.

Prezenta lucrare realizează studierea complexă a doctrinei, reglementării normative și practicii judiciare în materie, a rolului și locului răspunderii administrative în sistemul răspunderii juridice. Tratarea este realizată atât din perspectiva reglementării juridice și a practicii naționale, cât și din perspectivă comparată. Sunt relevate modalitățile de reflectare în cadrul formelor răspunderii administrative (răspunderea administrativ-patrimonială, răspunderea administrativ-disciplinară și răspunderea administrativ-contravențională).

Autoarea pleacă de la admiterea faptului că în viața socială omul nu este numai responsabil dar și răspunzător. Ambele, atât responsabilitatea cât și răspunderea, se bazează pe libertate ca principiu de organizare și acțiune. Libertatea, ca folosință nelimitată a posibilului, nu poate fi asimilată liberului arbitru. Hegel era convins că, pentru a nu răpi omului orice adevăr, valoare și demnitate, nu trebuie exclusă din actele sale gândirea și nu trebuie făcut principiu barbaria, ceea ce este lipsit de gândire. De aceea, ca principiu de viață, libertatea penetrează dreptul. Mai mult, libertatea constituie substanța și determinarea dreptului, iar sistemul dreptului este domeniul libertății înfăptuite. Tocmai de aceea filosoful german Schelling nota, la 1800, despre știința dreptului că “aceasta este pentru libertate exact același lucru ca mecanica pentru mișcare, întrucât deduce acel mecanism

natural sub care ființele libere pot fi gândite ca atare în raporturi reciproce-mecanism care, negreșit, nu poate fi constituit decât prin libertate“. Libertatea primară (liberul arbitru) se crede liberă de orice limitări. Ea este cea mai rea formă a libertății, forma libertății pustiitoare a individului, fiind, astfel, o imensă iluzie și exprimând un mare dezacord al omului cu propria sa esență. Libertatea înțeală cu ajutorul gândirii și, deci, corect asumată, apare ca fundament ontologic al responsabilității și răspunderii.

Autoarea pleacă de la aceste premise teoretico-filosofice și bine face! Este nevoie, în continuare să reamintim lucrurile esențiale fără de care orice efort de gândire sau acțiune practică nu-și pot găsi suportul legitim. Oamenii nu trebuie să contenească a lupta pentru drepturile lor, să nu se lase striviți sub povara luptelor politice fără de principii. Ce s-a ales, spre pildă, de sloganul „Să trăiți bine !”? Cel care-l lansa, în urmă cu aproape 10 ani, n-avea de unde să știe că Socrate, împătimit ideii de responsabilitate și principiilor etico-juridice, preciza că „a trăi bine e unul și același lucru cu a trăi frumos și drept“. Într-o societate în care mulți oameni sunt tributari ideii de pietate și de just pentru că modelele ce li se oferă contravin acestei ideii, iar societatea, prin structurile sale educative tradiționale, face foarte puțin pentru formarea lor, accentele de tiranie și de conducere arbitrară sunt la tot pasul.

Trebuie oare să abandonăm chemarea la luptă („ lupta pentru drept“) pe care o adresa societății în urmă cu 100 de ani Rudolf von Ihering? În niciun caz, pentru că a nu lupta pentru drepturile legitime a nu respinge fără de legea înseamnă până la urmă violarea unei datorii a omului față de el însuși. „ Lupta pentru drept“, este, nota Ihering, „poezia caracterului“.

Acestea sunt premisele de la care pleacă analiza.

Autoarea reține adevărul că răspunderea nu este un concept care aparține doar dreptului. El se regăsește sub diferite sensuri și în filozofie, etică sau religie dar ceea ce este comun tuturor acestor domenii este faptul că răspunderea este strâns legată de viața socială în ansamblu. De aceea, pe bună dreptate s-a afirmat că răspunderea juridică este parte a răspunderii sociale. Cercetarea relevă fondul comun al răspunderii și responsabilității, în sensul că factorul general și comun al întemeierii răspunderii și responsabilității îl constituie necesitatea conviețuirii sociale a oamenilor. În urma studierii doctrinei de specialitate, autoarea remarcă faptul că, atât răspunderea cât și responsabilitatea juridică sunt două categorii distincte având totuși multe trăsături comune, interacționând și determinându-se reciproc, deoarece nu poate să existe răspundere decât

între persoane responsabile și libere. Responsabilitatea însoțește permanent activitatea omului în timp ce răspunderea intervine doar în condițiile asumării riscului nesocotirii exigențelor normative.

Lucrarea se apleacă de asemenea și asupra prezentării formelor responsabilității și ale răspunderii, subliniind ideea că răspunderea juridică este un fenomen în continuă evoluție, analizând condițiile răspunderii și principiile acesteia. În acest context, autoarea se apleacă asupra problematicei răspunderii persoanei în legătură cu care poate plana la un moment dat o suspiciune de încălcare a legii și prezintă forma concretă a modalității răspunderii juridice reglementate de sistemul normativ, reafirmând faptul că participanții la relațiile sociale pot interfera la un moment dat cu o formă sau alta a răspunderii juridice, fie ca membri ai societății civile, fie ca autorități. Subiectele răspunderii, din acest punct de vedere, sunt de două categorii: individuale și colective. Analizând formele răspunderii juridice, autoarea surprinde concepția modernă asupra răspunderii juridice și anume nu numai a persoanei dar și a statului, a organelor sale, a funcționarilor publici. O atenție deosebită se acordă condițiilor răspunderii, chestiune analizată dintr-o dublă perspectivă, aceea a teoriei generale a dreptului și aceea a dreptului administrativ. Se particularizează în cadrul fiecărei forme a răspunderii administrative elementele definitorii precum și influențele survenite în condițiile modificărilor legislative, surprinzându-se tendințele evoluției acestora.

Autoarea prezintă tipurile de răspundere în dreptul administrativ precum și particularitățile acestora, analiză caracterizată prin abordarea de la gen la specie. În opinia autoarei factorul care ia pulsul și surprinde cum funcționează conceptele, este practica judiciară, de aceea un loc aparte în prezenta monografie îl reprezintă prezentarea jurisprudenței relevante: jurisprudența națională, jurisprudența constituțională, jurisprudența C.E.D.O. Este supus analizei științifice conceptul de "răspundere administrativă", cu identificarea dispozițiilor constituționale și legale ale acestuia. Spre deosebire de răspunderea civilă și de cea penală, consacrate, în anumite forme, încă din antichitate, răspunderea administrativă este relativ tânără, ea are ceva mai mult de două secole de când a fost instituită, pentru prima dată, în Franța în urma Revoluției Franceze.

Autoarea pornește de la premisele legislative constituționale. Potrivit dispozițiilor art. 52 din Constituție „persoana vătămată într-un drept al său ori într-un interes legitim, de o autoritate publică, printr-un act administrativ sau

prin nesoluționarea în termenul legal al unei cereri, este îndreptățită să obțină recunoașterea dreptului pretins sau a interesului legitim, anularea actului și repararea pagubei(...)”. Acestea reprezintă de fapt, temeiul constituțional al răspunderii autorităților publice pentru vătămările aduse cetățenilor prin încălcarea drepturilor ori intereselor lor legitime, coroborat cu art. 21 din Constituție privind accesul liber la justiție.

Răspunderea administrativă este explicată de către unii teoreticieni ai dreptului public pornind de la concepul de constrângere, însă noțiunea de constrângere nu este identică cu cea de răspundere. Dacă prin constrângerea administrativă se urmărește autoreglarea sistemului social, răspunderea urmărește restabilirea ordinii normative încălcate, precum și condamnarea faptei negative și a autorului acesteia.

Autoarea a consideră că, în acord cu reglementările legale și cu orientările doctrinare, pot fi identificate trei mari categorii de ilicit administrativ: ilicitul administrativ-propriu-zis, ilicitul contravențional și ilicitul cauzator de prejudicii materiale și morale, opinând în sensul că, ceea ce le deosebește este fapta ilicită, cea care este până la urmă califică încălcarea legii ca fiind o abatere, un delict civil sau o infracțiune și incluzând și vinovăția, ca element component al răspunderii.

Lucrarea dezvoltă și noțiunea de “culpă de serviciu”, o culpă anonimă și colectivă care angajează autoritatea. Realizarea lucrării prin prisma teoriei generale a dreptului, a permis autoarei să observe un interesant fenomen care se întâmplă în administrație și care pune în valoare nu doar rolul represiv al dreptului ci și rolul său protectiv și chiar promoțional (prospectiv), moment în care nu mai poate fi observat doar ca un drept în schimbare, ci și un drept al schimbării, care poate interveni pentru a educa atitudini și modela comportamente, prin grija asumată față de valorile sociale apărute legal. Mergând pe acest fir logic, autoarea remarcă grija deosebită a legiuitorului francez, spre exemplu, pentru protejarea intereselor victimei, după care urmează tragerea la răspundere a făptuitorului, asistând în prezent, așa cum s-a afirmat, la declinul culpei subiective și la conturarea unei obiectivizări permanente a răspunderii.

Din această perspectivă, o secțiune importantă a fost dedicată răspunderii administrative în dreptul francez, cu referire la faptele generatoare de responsabilitate: răspunderea pentru culpă (culpa de serviciu și culpa personală) și responsabilitatea fără greșală; condițiile de angajare ale responsabilității administrative. Într-o atare analiză s-a remarcat

faptul că, evoluția responsabilității în Franța, în domeniul dreptului administrativ, a avut la bază două direcții mari: pe de o parte legea, care a creat posibilitatea de a se despăgubi victimele independent de culpă și judecătorul care a admis responsabilitatea. În ceea ce privește sistemul de despăgubire, concluzia doctrinei a fost că acesta este o combinație între sistemul de asigurare care instaurează o solidaritate în raport cu riscul determinat pentru asigurați și garanția acordată de stat în numele solidarității naționale, care intervine în subsidiar. Pe baza doctrinei analizate, sub aspectul responsabilității statului, s-a evidențiat o realitate care a dominat Franța. Astfel, importanța activității jurisprudenței în materia responsabilității funcționarului public a fost mai mare decât a legii, ceea ce nu reiese din analiza sistemului românesc de drept.

În ceea ce privește formele răspunderii administrative, s-a analizat în aceeași manieră fiecare tip de răspundere, având următoarea structură logică: concept, temei legal, forme, particularități. În cazul răspunderii administrativ-disciplinare, s-a plecat de la prezentarea conceptului de "funcționar public" pentru a se ajunge la răspunderea sa specifică, abaterea disciplinară, precum și angajarea acestei forme de răspundere care prezintă anumite elemente particulare: comisii de disciplină, sancțiuni disciplinare, cercetare disciplinară, etapa judiciară de contestare etc. Principiul tradițional al separației puterilor și ideea de a face funcționarul public responsabil de greșelile grosiere, domină problematica responsabilității funcționarului public. De asemenea, s-a prezentat și dimensiunea europeană a funcției publice care implică existența Tribunalului Funcției Publice Europene în structura jurisdicțională a Uniunii Europene.

În ceea ce privește răspunderea administrativ-patrimonială, s-au analizat: conceptul de răspundere, temeiul legal și cele patru forme ale acesteia: răspunderea patrimonială exclusivă a statului pentru prejudiciile cauzate prin erori judiciare care include analiza principiului independenței justiției și răspunderea magistraților; răspunderea patrimonială a administrației pentru limitele serviciului public; răspunderea solidară a funcționarului și a autorităților publice pentru prejudiciile cauzate prin actele administrative tipice sau asimilate care a presupus analiza particularităților acesteia și răspunderea autorității publice pentru prejudiciile cauzate prin contracte administrative.

Referitor la răspunderea administrativ-contravențională, discuțiile s-au conturat asupra conceptului de "contravenție" și viziunea C.E.D.O. asupra

acesteia, respectiv "faptă de natură penală", elementele componente ale acesteia, sancțiuni, procedura contravențională și cauzele care înlătură caracterul contravențional al faptei. Având în vedere toată tipologia contravenției, ca faptă care aduce atingere unor valori generice, apropiindu-se de configurația infracțiunii, autoarea consideră că, nu se mai poate pune problema revenirii contravenției în sistemul dreptului penal român, raportat la evoluția și dezvoltarea societății. Mai mult decât atât, există suficiente argumente care puntează nevoia susținerii existenței unui drept contravențional.

Autoarea acordă o importanță specială tratării corelațiilor dintre răspunderea juridică în general și răspunderea în dreptul administrativ, precum și analiza dreptului la o bună administrare. Făcând referire la regimul juridic aplicabil răspunderii, autoarea are în vedere cu deosebire aspecte privitoare la diferite regimuri juridice ale răspunderii (sancțiuni, principii, prezumția de nevinovăție dar și elemente particulare: jurisdicțiile administrative și dreptul la o bună administrare). Lucrarea cuprinde și aprecieri critice asupra unor reglementări din noul Cod civil socotind că este posibilă în continuare o practică judiciară neunitară cauzată de unele inadvertențe ale Codului și de o anumită tendință de extindere la alte ramuri (dreptul administrativ, spre exemplu) a unor soluții normative. Autoarea are în vedere aspecte de drept contravențional, făcând aprecieri sau propuneri de lege ferenda. Pe lângă toate acestea, concluzia la care ajunge este aceea că, dreptul contravențional, deși aparține istoric dreptului penal și actual dreptului administrativ, tendința este de a se contura ca o ramură autonomă cu o fizionomie proprie. De asemenea, răspunderea disciplinară a funcționarilor publici, împarte cel puțin în anumite aspecte, paternitatea procedurii disciplinare, similar cu procedura din dreptul muncii. Și nu în ultimul rând, răspunderea administrativ patrimonială, cu cele patru forme ale sale, se îmbină cu răspunderea civilă, atât de mult încât, noul Cod civil își manifestă tendința de a-și pune amprenta indirect și asupra dreptului administrativ.

Autoarea socotește că, spre deosebire de răspunderea civilă, care este o răspundere subiectivă, în cazul răspunderii puterii publice este greu de răspuns cu certitudine dacă aceasta are un caracter obiectiv sau subiectiv, datorită caracterului său complex.

Lucrarea cuprinde și interesante propuneri de lege ferenda, fapt de natură a spori interesul specialiștilor în consultarea sa.

PARTEA I. RESPONSABILITATE ȘI RĂSPUNDERE

Capitolul I. Conținut; dimensiuni; corelații

§ I. Responsabilitatea

1. Conceptul de “responsabilitate”

Problema responsabilității¹ omului este de multă vreme subiect de meditație². Așa cum s-a arătat în doctrină, omul este esențialmente o ființă socială; el se desăvârșește în societate și este producător de relații sociale³. Istoria socială a oamenilor nu este altceva decât istoria dezvoltării lor individuale, fie că ei sunt sau nu conștienți de acest lucru⁴. Studii de sociologie juridică avertizează asupra faptului că deziluzionarea așteptărilor societății față de drept este legată, în special de *răspundere*, că dreptul nu-și poate exercita influența în societate, decât în măsura în care reușește să identifice *persoana răspunzătoare* și să stabilească *răspunderea* (...) ⁵.

¹ Cele mai importante idei din acest capitol sunt cuprinse în două studii, ca urmare a participării la Conferința internațională, Challenges of the Knowledge Society, The 6th Edition, Nicolae Titulescu University, Bucharest, 11-12.05.2012, respectiv: **Elena Emilia Ștefan**, „*Liability and responsibility*”, publicat în CKS - eBook, pp. 771-780 și **Elena Emilia Ștefan**, „*The concept of legal liability*”, publicat în CKS - eBook, pp. 781-788.

² **Mihai Florea**, „*Responsabilitatea acțiunii sociale*”, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p.5

³ **Ion Deleanu**, „*Instituții și proceduri constituționale*”, Ed.C.H. Beck, București, 2006, p.28.

⁴ **Marx- Engels**, „*Opere alese în două volume*”, vol II, Ed. Politică, București, 1967, p.416, citat de **Nicolae Popa**, „*Prelegeri de sociologie juridică*”, București, 1983, Facultatea de Drept-Universitatea București, p.7.

⁵ **Sofia Popescu**, „*Teoria generală a dreptului*”, Ed. Lumina Lex, București, p. 300.

Responsabilitatea⁶ constituie o dimensiune a spiritului uman, în calitatea acestuia de entitate axiologică (valorizatoare și valorificatoare). De asemenea, responsabilitatea este inerentă existenței statului de drept, și, aceasta este necesară atât pe plan intern cât și extern⁷.

Un autor francez care s-a ocupat de tratarea problematicii responsabilității a fost Michel Villey. Potrivit afirmațiilor autorului francez⁸, cuvântul „*responsabilite*” a apărut destul de târziu în limba franceză (1783) și se pare că a fost utilizat pentru prima dată de Wecker: „încrederea în această hârtie se naște din responsabilitatea Guvernului”. Henri Lalou⁹ afirmă că, problema responsabilității s-a pus în toate domeniile care privesc activitatea umană: în morală, în relațiile internaționale, în dreptul public, dreptul privat. Astfel, argumentele sale sunt următoarele: în morală responsabilitatea se referă la o dublă problemă: libertatea umană și existența unei legi morale; în dreptul public, legile constituționale reglementează responsabilitatea șefului de stat, responsabilitatea ministerială, responsabilitatea funcționarilor. Termenul de „*responsabilite*” aduce în discuție faptul că în virtutea unei legi și în condițiile unei capacități psihice normale, cineva poate fi făcut răspunzător pentru o faptă săvârșită de el, pentru o acțiune întreprinsă, arată alt autor¹⁰.

Din punct de vedere istoric, statele au fost preocupate să insereze atât în Constituții cât și la nivel de acte comune problematica *responsabilității acțiunii umane* sub diverse terminologii. Astfel, pe plan internațional regăsim noțiunea de „*act delictuos*” reglementată de către Pactul Internațional cu privire la drepturile civile și politice. În concret, noțiunea de „*act delictuos*” se regăsește în art. 15.1. care are următoarea formulare: „*Nimeni nu va fi condamnat pentru acțiuni sau omisiuni care nu constituiau un act delictuos,*

⁶ **Gheorghe C., Mihai, Radu I. Motica**, „*Fundamentele dreptului, Optima Justitia*”, Ed. All Beck, București, 1999, p. 110.

⁷ **D. Carreau**, „*Droit international*”, Pedonne, Paris, 1986, p.398, citat de **Valerică Dabu**, „*Răspunderea juridică a funcționarului public*”, Ed. Global Lex, București, 2007, nota de subsol 38 bis, p.34.

⁸ **Villey M.**, „*Esquisse historique sur le mot responsable*”. Archives de Philosophie du Droit, dossier « La responsabilité », Sirey, Tome 22, 1977, pp. 45-58.

⁹ **Lalou Henri**, „*La responsabilité civile. Principes elementaires et applications pratiques*”, Dalloz, 1932 Paris, pp.1-3.

¹⁰ **Mihai Bădescu**, „*Sanctiunea juridică în teoria, filosofia dreptului și în dreptul românesc*”, Ed. Lumina Lex 2002, București, p.54.

potrivit dreptului național sau internațional, în momentul în care au fost săvârșite. De asemenea, nu se va aplica o pedeapsă mai severă decât cea care era aplicabilă în momentul comiterii infracțiunii. Dacă ulterior comiterii infracțiunii, legea prevede aplicarea unei pedepse mai ușoare, delincventul trebuie să beneficieze de aceasta”. Declarația Universală a Drepturilor Omului, în primul alineat din Preambul afirmă că: “recunoașterea demnității inerente tuturor membrilor familiei umane și a drepturilor lor egale și inalienabile, constituie fundamentul libertății, dreptății și păcii în lume”¹¹. Tot în aceeași ordine de idei, două texte distincte din Declarația Drepturilor Omului și Cetățeanului din 1798 fundamentează dreptul natural al cetățeanului de a-l controla pe guvernant¹². Astfel, prin *Declarația franceză a drepturilor omului și cetățeanului* de la 1789 se precizează în art.15 următoarele: “Societatea are dreptul să ceară socoteală oricărui funcționar public pentru modul în care își îndeplinește funcția”¹³.

În mod curent, se arată în doctrină, se folosește, cel puțin în limba română cu aceeași semnificație sau cu semnificații foarte apropiate, dar niciodată îndeajuns de precise doi termeni “răspundere” și “responsabilitate”. În mod obișnuit, termenii de „răspundere” și „responsabilitate” au semnificație de obligație formal instituită, de a face sau a nu face ceva anume, în raporturi care i se impun agentului social (individului) din exterior¹⁴. Cuvântul “responsabilitate” are în drept mai multe sensuri¹⁵, se arată justificat în doctrina franceză. Vorbim astfel despre responsabilitate politică, responsabilitate penală, responsabilitate disciplinară.

Un posibil punct de plecare¹⁶ pentru întemeierea unei *teorii a responsabilității* ar fi putut fi sociologia franceză, reprezentată prin Emile Durkheim, dar ea a fost alterată apoi, în special de A. Bayet¹⁷ pentru care,

¹¹ Adoptată și proclamată de Adunarea Generală a ONU prin Rezoluția 217 A (III) din 10 decembrie 1948.

¹² **Cristian Ionescu**, „Analiza fundamentelor teoretice și politice ale controlului parlamentar. Studiu de drept comparat”, în *Liber Amicorum Ioan Muraru*, Ed. Hamangiu, București, 2006, p. 139 și urm.

¹³ **S. Rials**, “Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului”, Ed Polirom, Iași, 2002, p.16.

¹⁴ **Mihai Bădescu**, *op.cit.*, p.54.

¹⁵ **Georges Vedel, Pierre Delvolve**, „*Droit administratif*”, Presses universitaires de France, Paris, 1958, p. 446.

¹⁶ **Lidia Barac**, „*Răspunderea și sancțiunea juridică*”, Ed. Lumina Lex, București, 1997, p.7.

¹⁷ **Stelian Stoica**, „*Etica durkheimistă*”, Ed. Științifică, București, 1979, p.131 și urm;
Nicolae Popa, „*Prelegeri de sociologie juridică*”, *op.cit.*, p.201-202; **Mihai Florea**,

comportamentul uman este dictat de o serie de necesități lăuntrice, proprii atât societății, cât și individului, infractorul fiind victima agenților sociali, care i-au inoculat infracțiunea: "... cum de suntem în stare să considerăm drept *responsabil* de faptele sale pe un criminal, ca și când ar depinde de voința lui să comită crima sau nu." În acest fel se propune desființarea *responsabilității*. La începuturile secolului nostru se încearcă însă o reabilitare a *ideii de responsabilitate* de către francezul Paul Fauconnet¹⁸, care analizează problema *responsabilității*, în tratatul său "*La responsabilite*" din perspectiva individului care comite o infracțiune, responsabilitatea având caracter juridic, fiind de fapt, o răspundere juridică (penală), cu dimensiuni morale.

"*Conceptul de responsabilitate* face parte din sistemul reprezentărilor colective", apreciază Fauconnet. Este rezumatul abstract al tuturor modurilor colective de gândire și simțire care se experimentează în detaliu în regulile și judecățile de responsabilitate¹⁹.

Paul Fauconnet afirmă, în lucrarea sa "*La responsabilite, Etude de sociologie*"²⁰ că responsabilitatea în general, corespunde sancțiunii în general. Dar așa cum există diferite tipuri de sancțiuni, acestea corespund diverselor tipuri de responsabilitate apreciază autorul. Acesta identifică: sancțiuni legale și sancțiuni morale, sancțiuni penale și sancțiuni civile, sancțiuni cu semnificație de recompensă sau pedeapsă, sancțiuni restitutive sau retributive. În aceeași lucrare, "*La responsabilite, Etude de sociologie*"²¹ în Partea I intitulată "*Descrierea responsabilității*", Paul Fauconnet realizează o prezentare a subiectelor responsabilității. Astfel, acesta afirmă că, omul este responsabil pentru că el posedă aptitudinea de a juca rolul de: "*patinet de la peine*", el suportă din exterior răspunderea pe care societatea i-o aruncă, pentru a se purifica de faptele pe care chiar normele ei sociale le conțin virtual și pe care le inspiră individului, acesta neputându-le evita. "*Răspunderea este astfel o iluzie*" în concepția lui Fauconnet, fiind lipsită de teme și conținut obiectiv, reprezentând de fapt un instrument

„*Responsabilitatea acțiunii sociale*”, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1970, p.10-11, citați de Lidia Barac, în *op. cit.*, Ed. Lumina Lex, 1970, p.7.

¹⁸ Lidia Barac, *op. cit.*, pp.7-8.

¹⁹ Paul Fauconnet, „*La responsabilite, Etude de sociologie*”, Librairie Felix Alcau, Paris, 1929, p.4, www.gallica.bnf.fr, accesat pe 27.12.2011.

²⁰ Paul Fauconnet, „*La responsabilite, Etude de sociologie*”, *op.cit.*, pp.12-16.

²¹ Paul Fauconnet, *op. cit.*, p.26-83.